

REPUBLIKA E SHQIPËRISË
MINISTRIA E ARSIMIT, SPORTIT DHE RINISË

Nr. 10453/7 Prot.

Tiranë, më 29.10.2018

MIRATOHET
MINISTËR

LINDITA NIKOLLA

PROGRAM ORIENTUES PËR MATUREN SHTETERORE

LËNDA : BIOLOGJI
(me zgjedhje)

VITI SHKOLLOR : 2018-2019

Tiranë, 2018

FB: Matura Shtetërore 2019
IG: @matura_shtetërore

REPUBLIKA E SHQIPËRISË
MINISTRIA E ARSIMIT, SPORTIT DHE RINISË
INSTITUTI I ZHVILLIMIT TË ARSIMIT

PROGRAM ORIENTUES PËR MATURËN SHETËRORE

(Provim me zgjedhje për gjimnazet)

FUSHA:

SHKENCAT E NATYRËS

LËNDA:

BIOLOGJI ME ZGJEDHJE

VITI SHKOLLOR 2018 -2019

KOORDINATORE: MIMOZA MILO

I. HYRJE

Shkencat e natyrës është një nga shtatë fushat e kurrikulës së arsimit të mesëm të lartë dhe integron njohuritë, shkathësitë, qëndrimet dhe vlerat nëpërmjet lëndëve: kimi, biologji dhe fizikë. Ajo ndihmon në zhvillimin e kompetencave që u shërbejnë nxënësve në aspektin personal, social, ekonomik dhe që lidhen me çështje lokale, kombëtare dhe globale. Kompetencat që zhvillon fusha e shkencave të natyrës, në të gjitha shkallët kontribuojnë në arritjen e kompetencave kyçe, në funksion të të nxënit gjatë gjithë jetës.

Shkenca është veprimtari intelektuale dhe praktike që përfshin studimin sistematik të strukturës dhe të sjelljes së botës fizike dhe natyrore përmes vëzhgimeve dhe eksperimenteve. Ajo i përgatit nxënësit për rolet e tyre në shoqëri nesër. Mësimi i shkencave natyrore iu ofron nxënësve mundësi për të zhvilluar të kuptuarit e koncepteve dhe të proceseve shkencore, të praktikave më të përdorura nga njeriu për zhvillimin e njohurive shkencore, të kontributit të shkencës në shoqëri dhe të zbatimeve të saj në jetën e përditshme.

Në arsimin e mesëm të lartë programi i lëndës së biologjisë me zgjedhje është konceptuar mbi bazën e njohurive dhe shkathësive **themelore dhe ato të thelluara** për përgatitjen e nxënësve.

Programi orientues për provimin e Maturës Shtetërore në lëndën e biologjisë me zgjedhje, nëpërmjet përqëndrimit në konceptet dhe shprehitë kryesore të mësuara gjatë viteve, ka si qëllim të orientojë punën e mësuesit, përgatitjen e nxënësve dhe hartuesit e testeve përfundimtare për provimin e Maturës Shtetërore.

Hartimi i programit orientues është mbështetur në kurrikulën me kompetenca të lëndës së biologjisë shkalla V dhe VI së arsimit të mesëm të lartë duke mbajtur parasysh formimin e njohurive dhe rezultateve të të nxënit nëpërmjet eksperimenteve, arsytimeve, zgjidhjes problemore dhe interpretimeve në situata të thjeshta dhe më komplekse.

II. PËRMBAJTJA E PROGRAMIT

Programi orientues i lëndës së biologjisë për provimin e Maturës Shtetërore të klasës XII bazohet në parimin se të zotërosh njohuri biologjike do të thotë të jesh në gjendje t'i zbatosh ato:

- në tematika të ndryshme të vetë lëndës së biologjisë;
- në fusha të tjera kurrikulare;

- në situata të jetës së përditshme.

Programi orientues për përgatitjen e provimit të lëndës së biologjisë me zgjedhje është mbështetur në:

- programet e lëndës biologji, shkalla V për klasat 10-11 të detyruara;
- programin e lëndës biologji, shkalla VI për klasën e 12-të me zgjedhje;
- udhëzuesin për zhvillimin e kurrikulës së gjimnazit;
- nivelet e arritjes së lëndës biologji për klasat 10-12;

Për të qenë lehtësisht i përdorshëm, programi përmban *strukturën e testit* në të cilën jepen kompetencat e fushës, tematikat si dhe pesha e tyre. Rubrika “*Llojet e pyetjeve/ kërkesave/ ushtrimeve*” përmban llojet e pyetjeve që vlerësojnë në mënyrë efektive kompetencat që zotëron nxënësi. Programi përmban rubrikën *e rezultateve të të nxënit* ku përcaktohen konceptet dhe aftësitë kryesore për çdo tematikë të lëndës së biologjisë për klasat 10-12.

III. STRUKTURA E TESTIT

Një nga aspektet më të rëndësishme në kurrikulën e biologjisë është zhvillimi i kompetencave shkencore, të cilat e ndihmojnë nxënësin të kuptojë përdorimin e biologjisë në jetën e përditshme. Njohuritë shkencore bëhen kuptimplota, nëse marrin jetë në kurrikul dhe zbatohen në situata praktike. Situata të zgjidhjes së problemeve mund të nxirren nga fusha të lidhura ngushtë, si: biologji, fizikë, teknologji, shkenca kompjuterike, por edhe nga fusha të tjera, si: histori, gjeografi, shkenca sociale ose arte.

Bazuar në këtë kurrikul, përmbushja e kompetencave shkencore që një nxënës duhet të zotërojë përgjatë gjithë zhvillimit të lëndës dhe jo vetëm, arrihet nëpërmjet tematikave integruese: DIVERSITETI, CIKLET, SISTEMET dhe NDËRVEPRIMET. Këto tematika, janë bazë për të ndërtuar njohuri, shkathtësi dhe qëndrime e vlera. Për secilën tematikë është **paraqitur pesha që zë secila prej tyre kundrejt orëve totale** të lëndës së biologjisë në zhvillimin e njohurive dhe rezultateve të nxënit që duhet të demonstrojë nxënësi në përmbushjen e kompetencave biologjike. Tematikat dhe renditja e tyre nuk nënkuptojnë që përmbajtja e testit duhet të zhvillohet në këtë renditje. Në përgatitjen për përmbushjen e këtij programi orientues do të përdoren programet e lëndës së biologjisë për klasat 10-11 dhe programi i biologjisë me zgjedhje klasa e 12-të.

Nr.	Tematikat	Pesha	Përmbajtja sipas tematikave
1.	DIVERSITETI	30%	<ul style="list-style-type: none"> • Molekulat biologjike <ul style="list-style-type: none"> - Enzimmat - Karbohidratet - Yndyrnat - Proteinat - Acidet nukleike ✓ Ndërtimi i ADN, ARN ✓ Dyfishimi i AND • Sinteza e proteinave • Ndërtimi dhe funksionimi i qelizave eukariote dhe prokariote • Trashëgimia • Evolucioni dhe përshtatja • Gjenetika e popullatave • Mbarështimi selektiv dhe teknologjia në gjene
2.	CIKLET	16 %	<ul style="list-style-type: none"> • Shndërrimet energjitike • Fotosinteza <ul style="list-style-type: none"> - Faza dritore • Frymëmarrja qelizore <ul style="list-style-type: none"> - Roli i ATP-së në transportin aktiv - Fosforilimi oksidativ - Fosforilimi në nivelin e substratit • Cikli qelizor te eukariotët <ul style="list-style-type: none"> - Mitoza - Mejoza • Gametogjeneza te gjitarët (njeriu) • Gametogjeneza te bimët

3.	SISTEMET	51 %	<ul style="list-style-type: none"> • Mekanizmat e transportit qelizor • Ndërtimi dhe funksionimi i sistemit të qarkullimit; • Transporti te bimët • Ndërtimi dhe funksionimi i sistemit të frymëkëmbimit te njeriu • Sistemi imunitar • Homeostaza • Koordinimi dhe kontrolli nervor tek njeriu • Koordinimi dhe kontrolli hormonal tek njeriu • Hormonet bimore • Ndërtimi dhe funksionimi i sistemit ekskretues • Ndërtimi dhe funksionimi i sistemit tretës;
4.	NDËRVEPRIMET	3 %	<ul style="list-style-type: none"> • Ekosistemet

IV.TABELAT E REZULTATEVE TË TË NXËNIT PËR SECILËN TEMATIKË

Për secilën tematikë, më poshtë paraqiten njohuritë dhe rezultatet e të nxënit që duhet të demonstrojë nxënësi për të përmbushur kompetencat shkencore në biologji. Megjithëse njohuritë përcaktohen për secilën tematikë ato trajtohen të integruara dhe të lidhura me njëra - tjetrën.

TEMATIKA: DIVERSITETI

Njohuritë për realizimin e kompetencave shkencore	Rezultatet e të nxënit për realizimin e kompetencave shkencore
---	--

Molekulat biologjike	<p>Nxënësi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • shpjegon mekanizmin e veprimit të enzimave, duke përfshirë qendrën aktive dhe specificitetin e enzimës; • heton dhe përshkruan faktorët që ndikojnë në shpejtësinë e reaksioneve enzimatike; • shpjegon rëndësinë e sheqernave, aminoacideve, acideve yndyrore dhe glicerolit në sintezën dhe në ndarjen e karbohidrateve, lipideve dhe proteinave.
Acidet nukleike Sinteza e proteinave	<p>Nxënësi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • përshkruan strukturën e ADN-së përfshirë strukturën e nukleotideve (bazave purinike dhe pirimidike), çiftimin e bazave, dy "shtyllat" sheqer-fosfat, lidhjet fosfodiesterore dhe lidhjet hidrogjenore; • shpjegon dyfishimin gjysmë-konservativ (gjysmë-ruajtes) të ADN-së përfshirë rolin e helikazës, polimerazës dhe ligazës; • përshkruan: <ul style="list-style-type: none"> ➤ se gjeni është një sekuencë e bazave në një molekulë ADN-je që kodon një sekuencë të aminoacideve në një zinxhir polipeptidik; ➤ strukturën e ARN-së përfshirë nukleotidet, rolin e lidhjeve hidrogjenore; ➤ strukturën e ARN-së përfshirë nukleotidet, rolin e lidhjeve hidrogjenore dhe antikodonin; • analizon procesin e transkriptimit në bërthamë dhe përkthimit në ribosome, përfshirë kuptimin e vargjeve "kodon" dhe "antikodon" të ADN-së, ARN-së, ARN-së dhe ribozomet; • përshkruan natyrën e kodit gjenetik përfshirë tripletet që kodojnë aminoacidet, kodonin "fillo"(start) dhe kodonin

	<p>" ndalo"(stop);</p> <ul style="list-style-type: none"> • shpjegon : mutacionet e gjeneve me këputje, me shtim dhe zëvendësim; • zgjidh ushtrime për biosintezën e proteinave.
Ndërtimi dhe funksionimi i qelizave eukariote dhe prokariote	<p>Nxënësi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • tregon se në organizmat komplekse, qelizat, organizohen në inde, organe dhe sisteme organesh; • përshkruan strukturën e qelizave prokariotike dhe të organeleve; • përshkruan strukturën e qelizave eukariotike dhe funksionet e organeleve, përfshirë: bërthamën, bërthamëzën, ribozomet, rrjetin endoplazmatik kokrrizor dhe të lëmuar, mitokondritë, centriolet, lizozomet, aparatit e Golxhit, murin qelizor, kloroplastin, vakuolën dhe tonoplastin (membrana që rrethon vakuolen);
Trashëgimia	<p>Nxënësi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • shpjegon se shumica e karakteristikave fenotipike janë rezultat i trashëgimisë poligjenike; • shpjegon kuptimin për çiftet e kromozomeve homologe; • përdor diagramat gjenetike, për të analizuar trashëgiminë monohibride dhe dihibride; • zgjidh problema që përfshijnë kodominancën, gjenet e lidhura, alelizmin e shumëfishtë dhe ndërveprimin e gjeneve; • skematizon kryqëmbimin si proces i rikombinimit gjenetik; • shpjegon se si ndodhin mutacionet e gjeneve; • përshkruan efektin e aleleve mutante te njeriu (talasemia, albinismi, sindroma Huntington, daltonizmi dhe hemofilia).

Evolucioni dhe përshtatja	<p>Nxënësi :</p> <ul style="list-style-type: none"> • <u>shpjegon</u> se si evolucioni ndodh nëpërmjet përzgjedhjes natyrore të llojeve duke sjellë fenotipe që përshtaten më mirë me mjedisin e tyre; • përshkruan se si organizmat zënë nishe ekologjike sipas përshtatjeve fiziologjike, anatomike dhe sjelljore; • arsyeton se si izolimi riprodhues mund të çojë në formimin e llojeve alopatrike dhe simpatrike.
Gjenetika e popullatave	<p>Nxënësi :</p> <ul style="list-style-type: none"> • përshkruan ligjin e Hardi-Vainberg; • llogarit frekuencat alelike, gjenotipike dhe fenotipike duke përdorur ligjin e Hardi-Vainberg.
Mbarështimi selektiv dhe teknologjia në gjene	<p>Nxënësi :</p> <ul style="list-style-type: none"> • <u>shpjegon</u> ndikimin e mbarështimit selektiv të bimëve dhe të kafshëve të zbutura që përdoren si ushqim; • <u>përshkruan</u> inxhinierinë gjenetike si një proces që përfshin modifikimin e gjenomës së një organizmi për të fituar tiparet e dëshirueshme; • <u>përshkruan</u> hapat kryesorë në procesin e inxhinierisë gjenetike.

TEMATIKA: CIKLET

Njohuritë për realizimin e kompetencave shkencore	Rezultatet e të nxënit për realizimin e kompetencave shkencore
<p>Shndërrimet energjitike</p> <p>Fotosinteza</p> <p>Frymëmarrja qelizore</p>	<p>Nxënësi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • shpjegon shndërrimin e energjisë diellore gjatë fazës dritore dhe përdorimin e saj për të prodhuar molekula organike të ndërlikuara gjatë fazës jodritore të fotosintezës;

	<ul style="list-style-type: none"> • diskuton si struktura e kloroplastit lidhet me funksionin e tij; • përshkruan nevojat e organizmit për energji; • nënvizon rolin e ATP-së si “monedhë” energjitike; • shpjegon mënyrën se si energjia transferohet nga molekulat organike në molekulën e ATP-së gjatë frymëmarrjes qelizore në mitokondri; • krahason vlerat energjitike të llojeve të ndryshme të substrateve të ndryshme organike (sheqernat, lyrat, proteinat) gjatë frymëmarrjes qelizore; • shpjegon si struktura e mitokondrisë lidhet me funksionin e saj; • krahason frymëmarrjen anaerobe me atë aerobe.
Cikli qelizor te eukariotët Mitoza	Nxënësi: <ul style="list-style-type: none"> • përshkruan fazat kryesore të ciklit qelizor; • analizon dinamikën e kromozomeve gjatë ciklit qelizor në fazat e mitozës;
Mejoza	Nxënësi: <ul style="list-style-type: none"> • analizon fazat e mejozës dhe arsyeton se si në fund të mejozës formohen qeliza haploide (gametet); • përshkruan dinamikën e kromozomeve homologe gjatë mejozës dhe shpjegon se si kjo çon në variacion gjenetik.
Gametogjeneza te gjitarët (njeriu)	Nxënësi: <ul style="list-style-type: none"> • përshkruan strukturën dhe shpjegon funksionin e sistemit riprodhues femëror dhe mashkullor; • përshkruan procesin e ovogjenezës dhe spermatogjenezës; • shpjegon si ndodh pllenimi (fekondimi) nga takimi i parë i gameteve deri në bashkimin e bërthamave.
Gametogjeneza te bimët	Nxënësi: <ul style="list-style-type: none"> ➤ përshkruan:

	<ul style="list-style-type: none"> • formimin e kokrrës së pjalmmit në pjalmore dhe trastës embrionale në ovulë; • procesin e pllenimit të dyfishtë brenda trastës embrionale për të formuar endospermën triploide dhe zigotën.
--	---

TEMATIKA: SISTEMET

Njohuritë për realizimin e kompetencave shkencore	Rezultatet e të nxënit për realizimin e kompetencave shkencore
Mekanizmat e transportit qelizor	<p>Nxënësi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • përshkruan strukturën e membranës qelizore referuar modelit të mozaikut fluid; • diskuton mënyrat e transportit pasiv: <ul style="list-style-type: none"> ✓ shpërhapjen (difuzionin); ✓ shpërhapjen e lehtësuar; ✓ osmozën. • zgjidh ushtrimet me osmozën sipas potencialit të ujit dhe llojit të tretësirave; • argumenton se vetitë e molekulave ndikojnë në mënyrën se si ato transportohen brenda ose jashtë qelizave; • përshkruan proceset e endocitozës dhe ekzocitozës për transportin e molekulave të mëdha; • përshkruan procesin e transportit aktiv përfshirë rolin e ATP-së.
Ndërtimi dhe funksionimi i sistemit të qarkullimit	<p>Nxënësi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • përshkruan strukturën e zemrës, arterieve, venave dhe kapilarëve; • diskuton përparësitë e një sistemi të dyfishtë të qarkullimit të gjakut te gjitarët kundrejt një sistemi të vetëm të qarkullimit të gjakut te peshqit kockorë;

	<ul style="list-style-type: none"> • përshkruan: ✓ ciklin kardiak; ✓ rolin e nyjes sinoatriale (SAN), nyjes atrioventrikulare (AVN) dhe tufës së Hisit; • interpreton të dhënat që tregojnë gjurmë EKG-je dhe ndryshimet e presionit gjatë ciklit kardiak. • përshkruan: ✓ përbërjen e gjakut përfshirë eritrocitet dhe leukocitet (neutrofilet, eozinofilet, monocitet dhe limfocitet); ✓ funksionet e gjakut për transport, mbrojtje, formimin e lëngut limfatik dhe indor. ✓ tregon rolin e trombociteve dhe proteinave në plazëm për rradhën e ngjarjeve që çojnë në rripiksionin e gjakut.
Transporti te bimët	<p>Nxënësi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • përshkruan strukturën e indeve të ksilemës dhe floemës dhe lidhjen e tyre me transportin e lëndëve të bima; • diskuton se si modeli i (kohezion-tensionit) shpjegon transportimin e ujit nga rrënjët e bimëve në majë; • tregon se si temperatura, drita, lagështia dhe lëvizja e ajrit ndikojnë në shpejtësinë e transpirimit.
Ndërtimi dhe funksionimi i sistemit të frymëkëmbimit te njeriu	<p>Nxënësi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • identifikon në diagram, laringun, trakenë, bronket, bronkiolet, hojëzat dhe kapilarët lidhur me to; • shpjegon si janë përshtatur hojëzat për shkëmbimin e gazeve përmes difuzionit të ajrit në mushkëri dhe gjakut në kapilarë; • përshkruan strukturën e hemoglobinës në lidhje me rolin e saj në transportin e gazeve të frymëmarrjes përfshirë efektin Bohr.
Sistemi imunitar	<p>Nxënësi:</p>

	<ul style="list-style-type: none"> • shpjegon rolin e rruazave të bardha të gjakut në mbrojtjen nga patogjenët; • analizon në ç'mënyrë sistemi imunitar njih qelizat e prodhuara prej tij dhe çdo trup të huaj si patogjenët apo indet e transplantuara; • përshkruan si fagocitet dhe limfocitet përgjigjen ndaj një infeksioni; • shpjegon në ç'mënyrë struktura e antitrapave lidhet me funksionin e tyre; • analizon rolin e limfociteve T në imunitetin qelizor; • shpjegon përdorimin e vaksinave dhe ilaçeve në parandalimin dhe trajtimin e sëmundjeve.
Koordinimi dhe kontrolli nervor tek njeriu	<p>Nxënësi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • identifikon në diagramat e sistemit nervor qëndror, trurin e madh, trurin e vogël, gjendrën e hipofizës dhe hipotalamusin, palcën e zgjatur, palcën e kurrizit dhe nervat; • krahason mënyrat se si gjitarët koordinojnë përgjigjet ndaj ngacmuesve të jashtëm e të brendshëm; • përshkruan strukturën dhe funksionin e neuroneve, duke përfshirë rolin e tyre në refleksat e thjeshta; • përshkruan tejçimin e impulsit nervor; • përshkruan mekanizmat e transmetimit të impulsit nervor përgjatë sinapsit; • përshkruan strukturën e muskujve të vijëzuar dhe shpjegon se si muskujt tkurren në përgjigje të impulsit nervor që vjen nëpërmjet neuroneve lëvizore.
Koordinimi dhe kontrolli hormonal tek njeriu	<p>Nxënësi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • <u>përshkruan</u> parimet e koordinimit dhe të kontrollit hormonal nga sistemi endokrin te njeriu; • <u>shpjegon</u> rolin e tiroxinës dhe adrenalines në trup, si

	<p>shembuj të parimit feedback- negativ;</p> <ul style="list-style-type: none"> • <u>përshkruan</u> rolin e hormoneve në riprodhimin e njeriut duke përfshirë edhe ciklin menstrual; • <u>shpjegon</u> ndërveprimin e FSH-së, LH-së, estrogenit dhe progesteronit në kontrollin e ciklit menstrual.
Hormonet bimore	<p>Nxënësi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • <u>shpjegon</u> se si hormonet bimore janë të rëndësishme në kontrollin dhe koordinimin e rritjes dhe të zhvillimit të bimëve; • <u>përshkruan</u> ndikimin e auksinave, giberelinave dhe etilenit te bimët;
Ndërtimi dhe funksionimi i sistemit ekskretues	<p>Nxënësi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • identifikon në diagrama veshkat, ureteret, fshikëzën e urinës, uretrën dhe tregon funksionin e secilës pjesë (nuk janë të nevojshme detaje të strukturës së veshkave dhe nefronit); • tregon produktet e ekskretimit që formohen nga reaksionet metabolike brenda në qeliza; • <u>përshkruan</u> <ul style="list-style-type: none"> ✓ ndërtimin e veshkës. ✓ rolin e veshkës në osmorregullim dhe ekskretim tek njeriu;
Homeostaza	<p>Nxënësi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • shpjegon: <ul style="list-style-type: none"> ✓ rëndësinë e ruajtjes së një mjedisi të brendshëm e të qëndrueshëm në përgjigje të ndryshimit të brendshëm dhe të jashtëm; ✓ si insulina kontrollon nivelin e sheqerit në gjak; ✓ si glukagoni ndërvepron me insulinën për të kontrolluar nivelin e sheqerit në gjak; • krahason Tipin 1 dhe Tipin 2 të diabetit dhe <u>shpjegon</u> se si

	<p>mund të trajtohen;</p> <ul style="list-style-type: none"> • analizon rolin e hipotalamusit dhe të hormonit ADH (hormoni i kundërrinimit) në ruajtjen e sasisë së ujit; • përshkruan funksionin e lëkurës në kontrollin e temperaturës së trupit;
Ndërtimi dhe funksionimi i sistemit tretës te njeriu	<ul style="list-style-type: none"> • shpjegon se si ndikojnë mosha, gjinia dhe aktiviteti njerëzor për nevojat dietike të njeriut; • përshkruan ndërtimin dhe funksionet e pjesëve kryesore të aparatit tretës te njeriu; • përshkruan funksionet e llojeve të dhëmbëve te njeriu në tretjen mekanike të ushqimit; • krahason tretjen mekanike me tretjen kimike; • vlerëson rolin e mëlsisë dhe të pankreasit në tretjen e ushqimit; • përshkruan thjesht funksionin e enzimave amilazë, proteazë dhe lipazë në tretjen kimike të ushqimit.

TEMATIKA: NDËRVEPRIMET

Njohuritë për realizimin e kompetencave shkencore	Rezultatet e të nxënit për realizimin e kompetencave shkencore
Ekosistemet	<p>Nxënësi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • përshkruan nivele të ndryshme të organizimit të një ekosistemi duke u nisur nga niveli i organizmit deri në të gjithë ekosistemin; • shpjegon se si ndikojnë disa faktorë abiotikë dhe biotikë në komunitete; • përshkruan rëndësinë e ndërvarësisë dhe konkurrencës në një komunitet.